

Angyalosi Endre

Életrajz

Angyalosi Endre feleségével, Klárral lakik egy belvárosi házban. Szép, világos, tágas szobában beszélgettünk minden alkalommal, felesége is részt vett a beszélgetéseken. Angyalosi Endre elképesztő vitalitással mesélt, minden történetet eljátszott, rengeteget énekelt a beszélgetéseink alatt. Jó és könnyed hangulatban telt az idő, még a fájdalmasabb, nehezebb témákról is egyfajta humorral beszélt. Elégedett ember benyomását kelti, aki mind a mai napig kocsival jön-megy a városban.

Az apai családom Erdélyből származik. Apám neve Angyalosi Béla volt, és ha jól emlékszem, 1905-ben született. Az apám részéről a rokonok őskeresztények voltak, és semmi több, amit tudnék róluk. Ez azért van, mert az apám hároméves koromban otthagyott minket. Gyakorlatilag nem foglalkozott velünk. Tartásdíjat sem fizetett. Mindig bujkált ide-oda az országban. Fodrász volt, és mint ilyen bárhol létezni tudott. A gyerekekkel akkoriban az árvaszék foglalkozott, és folyton kerestették, de nem lehetett kikutatni, hogy hol van. Leginkább még az anyai nagyapám kerestette. Egy nő testvéréről tudtam valami keveset, aki szintén Pesten lakott. Gyerekkoromban talán ha kétszer láthattam.

Lényeg az, hogy az apám és anyám Budapesten ismerkedtek meg, és itt volt az esküvőjük is, a Dohány utcai zsidó templomban.

Érdekes módon, mielőtt az apám megházasodott, és elvette az édesanyámat, nyilván a nagyszüleim követelésére, huszonegy éves kora körül áttért a zsidó hitre, és körülmetéltette magát. Azt már nem tudom, hogy az apám mennyire gyakorolta ezt a vallást, de nem valószínű, hogy gyakorolta egyáltalán. Az viszont biztos, hogy csak azért tért át, hogy elvehesse anyámat. Később, az otthagytásunktól számított körülbelül három év múlva, összesen hat év zsidóság után visszatért a római katolikus vallásra.

Az akkori törvények értelmében a fiúgyerekek az apa vallását kellett követnie. Miután apám abban az időben már ismét római katolikus lett, de a bíróság az anyámnak ítélte, feltehető, hogy bosszúból ragaszkodott ahhoz, hogy mi keresztények, római katolikusok legyünk [lásd: vallásváltoztatás]. A Bajza utcában laktunk, nem messze a Szent Család templomtól [VI. kerület, Szondi u. 1931-ben épült Fábíán Gáspár tervei szerint késő-gótikus stílusban. – A szerk.], és az akkori tisztelendő együtt sajnálkozott a szegény zsidó nagyszülőkkel, hogy a gyerekeknek katolikusoknak kell lenniük. Előírta az árvaszék [Az árvaszék elnökből, legalább két ülnökből és jegyzőből álló hatóság

volt, határozatainak végrehajtása a szolgabírák és községi elöljáróságok kompetenciájába tartozott. Ülései nyilvánosak voltak, határozatait szótöbbséggel hozta, és indokolni volt köteles. Rendezett tanácsú városokban elnöke a polgármester volt. – A szerk.], hogy keresztény szellemben kell nevelni minket, és jelesnek kell lenni hittanból. A zsidó nagyapám foglalkozott is velünk, az akkor már gaj [gój] gyerekekkel, hogy jelesek legyünk a római katolikus hittanból. Minden vasárnap templomba kellett járnunk. A Szent Család templom öt házzal volt arrébb. Csakhamar első gyónók [A katolikus egyház és az ortodox egyházak hét szentséget ismernek el, ezek egyike a bűnbánat szentsége, amely a következő elemekből áll: (a) a bűnbánó részéről a bűnök (önkéntes) megvallása – meggyónása – négy szemközt a papnak és a jóvátételre irányuló szándék; (b) a pap részéről a föloldozás, amely a bűnököt eltörli. A pap a bűnökért elégtételt (imádság, böjt stb.) ró ki. A bűnbevallás során elhangzottak gyónási titkok. A katolikus egyház kötelezően előírja az évente egyszeri gyónást. A gyónás színhelye rendszeren a gyóntatószék. – A szerk.] és -áldozók lettünk [Áldozás – a katolikus egyházakban az Oltáriszentség vétele (szintén a hét szentség egyike) és így Krisztussal való egyesülés (communio) rendszeren a templomban a mise alatt. Az áldozás (eucharisztia) szertartása liturgikus módon megismétli Jézusnak a kenyérrel és borral kapcsolatos, az utolsó vacsorán elhangzott szavait és cselekedeteit. Az eucharisztia a keresztény életbe bevezető három beavató szentség egyike (a másik kettő a keresztség és a bérmlás), így a hívő életében nagy jelentősége van annak, amikor először részesül a szentáldozásban. A keresztyénség kezdeti időszakában a megtérő egyszerre részesült mindhárom beavató szentségben, a katolikus gyakorlatban azonban három időpontra váltak szét. Az elsőáldozásra 6–10 éves korban kerül sor. Megelőzi egy alapszintű hitoktatás (célja, hogy az elsőáldozásra készülő fogalmilag különbséget tudjon tenni a közönséges és a Krisztus testévé átváltoztatott ostya között), valamint az első gyónás. Az elsőáldozás hagyományosan nagy pompával jár, amelyet rendszerint családi ünnepség követ. A gyerekeket az esküvőhöz hasonló ruhákba öltöztetnek, a mise végeztével pedig a szülők és keresztszülők megajándékozzák őket. – A szerk.]. Én bérmlákoztam is. A bérmlkozás a Bazilikában volt. Serédi Jusztinián, az akkori bíboros érsek bérmlált [Serédi Jusztinián (1884–1945) – római katolikus főpap, jogtudós. 1927 novemberében a pápa püspökké és esztergomi érsekké, decemberben bíborossá nevezte ki. Lásd még: a magyarországi keresztény egyházak és a holokauszt; keresztény egyházak és a zsidókérdés. – A szerk.]. Nem csak engem, hanem a többi gyereket is. Jelképesen pofon ütött minket, amely hozzátartozott a szertartáshoz. A bérmanevem Jozefusz lett [A megkeresztelt hívő a bérmlás során részesedik a Szentlélekből. A keleti rítusokban rögtön a keresztelezés után szolgáltatják ki, a latin rítusban akkor, amikor a felvevő már megérti a bérmlás jelentését, vagyis ma a felnőttkor küszöbén. Általában a püspök szolgáltatja ki (a homlok megkenése a krizmével /olaj/ és kézrátétellel). A bérmlás megerősíti az egyházhöz tartozás kötelékét, szintén egyike a hét szentségnek. – A szerk.]. (A zsidó nevemre sajnos nem emlékszem, pedig az is volt.)

Anyám édesapját Schultheisz Kálmánnak hívták, 1877-ben született Zsámbékon [Zsámbék – nagyközség volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, 1891-ben és 1910-ben egyaránt 4200 német és magyar lakossal. – A szerk.], és hatvanhét éves korában halt meg 1945-ben, Budapesten. Vízvezeték-szerelőnek tanult, és ha éppen volt munkája, akkor azzal foglalkozott. A nagyapámnak volt még két testvére is. Az egyik Százhalombattán élt [Százhalombatta – nagyközség volt Fejér vm.-ben, 1891-ben 1100, 1910-ban 1600, 1920-ban 1500 magyar és szerb lakossal. – A szerk.], és Izidornak hívták, a másik Törökszentmiklóson lakott, és a Lajos nevet kapta [Törökszentmiklós – nagyközség volt Jász-Nagykun-Szolnok vm.-ben, 1891-ben 18 800 (55% római katolikus, 40%

református, 4% izraelita, 1% evangélikus), 1910-ben 25 100 lakossal. Volt ipariskolája, a 20. század első évtizedeiben polgári iskolája, több nagy téglagyára és malma, valamint ekegyára. – A szerk.]. Megjegyzem, hogy köztük nagyapám volt a szegény ember.

A két testvére jómódú volt. Mind a kettőnek szatócsüzlete volt. A százhalombattaiak még harminc hold földet is birtokoltak. Mint gyerek elég sokszor voltam Százhalombattán, és rendszeresen nyaraltam ott. Valójában nagyon szerettem ott lenni. Volt tíz-tizenkét tehenük, más állatokat is közvetlenül ismerhettem meg. A szatócsüzletben sok mindenfélét árultak. Emlékszem, volt egy nagy mákdarálójuk, és időnként azzal vacakolgattam-játszogattam. Élveztem a nagy átmérőjű kerék pörgését.

Ez a család elég vallásos volt. Ám hogyan és miként élték ki vallásosságukat, azt nem tudom. A péntek estéket megtartották, a bolt szombaton zárva volt [lásd: szombati munkavégzés tilalma], de kóser háztartásuk nem volt. Az Izidor családjában négy felnőtt gyerek volt, három lány és egy fiú. Csak egy lány nevére (Rózsi) és a fiúéra (Imre) emlékszem. Érdekes, hogy egyikőjük sem volt házas. Később mindegyikük a zsidóüldözés következtében halt meg. Deportálták őket, és senki nem jött vissza közülük. Mindezt onnan tudom, hogy amikor néhány éve lent voltam Százhalombattán, az ottaniak elmesélték.

Ahol én töltöttem a nyarat annak idején, az a régi – jóval kisebb – Százhalombatta volt. Ma is úgy nevezik az ottani lakosok, hogy régi Százhalombatta. Engem persze nem az új, hanem a régi érdekelt. Ahogy ott mentem, mendégéltem, voltak nénik, akik szóba elegyedtek velem, mert látták, hogy egy városi öltözetű, idegen ember halad az utcán, s akkor én mondtam nekik, hogy nagyapám testvére lakott itt a háború előtt, és gyerekként rendszeresen nyaraltam náluk. „Ki az?” – kérdezték. „A Schultheiszek” – válaszoltam. „Jaj, az Izidorék?!” – mondták. És akkor egy idős néni, aki emlékezett rájuk, a lehető legjobb véleményt mondta róluk, ami nekem is nagyon jól esett. Valójában tőlük tudtam meg, hogy elvitték őket, és azt is, hogy miként hajtották ki a faluból a családot.

A nagymamám lánykori nevén Weiner Rózának hívták. Ő 1880-ban született Dömösön [Dömös – nagyközség volt Esztergom vm.-ben, 1891-ben 1300, 1910-ben 1500 lakossal. – A szerk.], és 1958-ban halt meg Budapesten. Egész életében háztartásbeli volt. Aztán hogy négy vagy hat elemit végzett-e, azt nem tudom. Egy hétgyerekes család gyereke volt. Az ő családja vallásos zsidó család volt. Ennél sokkal többet nem tudok, mert én személyesen csak keveset ismerhettem közülük. A testvérek neveit tudom, és azt is kikutattam, hogy melyikük mikor született. Etel 1871-ben, Cecília 1874-ben, Mór 1877-ben, Ida 1878-ban, Aranka 1887-ben, Jolán 1889-ben született. Mindannyian Dömösön születtek. Etel, Ida és Aranka néni Auschwitzban halt meg. A többiek részben a háború előtt, részben utána. A nagy családot dédapámnak, Weiner Ignácnak a vendéglője tartotta el. A dédmamám neve Stern Johanna volt. A dédapám 1846-ban született Nagyoroszipan [Nagyorosi – nagyközség volt Nógrád vm.-ben, 1891-ben 2000, 1910-ben 2300 lakossal. – A szerk.], és Dömösön halt meg 1919-ben. A dédanyám 1843-ban született Kecelen [Kecel – nagyközség volt Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, 1891-ben 6000, 1910-ben 8200 lakossal. – A szerk.], és 1928-ban halt meg Dömösön. Többet nem tudok róluk. Ezeket az adatokat is csak hosszas munka után sikerült kiderítenem.

A hét testvér közül kettőt ismertem jobban: Aranka nénit és Ida nénit. Aranka néni férje keresztény volt, de ez Aranka nénémet nem zavarta. Ő megtartotta a zsidóságát az Ida nénivel együtt. Ida

néni is férjhez ment egy Klein Miksa nevű férfihez. Nekik azonban nem lett gyerekük. A két özvegyen maradt testvér (mindkettőjüknek meghalt a férje még a háború előtt) külön házában lakott. Az Aranka nénié és az Ida nénié a mai napig is létezik. Olyan stabil ház volt az egyik, hogy most is egy posta működik benne. Egy elég nagy és komoly házra emlékszem magam is. A nagymamám testvéreivel a kapcsolattartás kizárólag abban állt, hogy minden évben mi mentünk Dömösre. Ott is ugyanolyan sokszor nyaraltam, mint Szászhalombattán. Még két testvérről emlékszem, a Móric bácsira és a Jolán nénire.

Az anyai nagyszüleimnek két gyereke született: 1904-ben Laci és 1906-ban az édesanyám, Etel. Épp az idén lenne száz éves. 1970-ben halt meg. Nem tudom, milyen iskolákba jártak. Annyit tudok, hogy az anyám paplanvarrónő lett, és egész életében reggeltől estig dolgozott a Pluma Paplangyárban. Akkor ez egy elég híres gyár volt Pesten. Vágó nevű volt a tulajdonosa, aki egy zsidó származású férfi volt. Egyébként a távoli rokonsághoz tartozott. A gazdagabb rokonsághoz. Ezért anyámnak sose kellett félnie attól, hogy elbocsátják. A gyár a Vígszínház mellett volt, egy óriási pincében. Ott kárpitosmunkákat is csináltak, nemcsak paplanokat. Géppel varrott paplanok is voltak. Szerettem oda járni. Anyámnak vittem ebédet. A távoli rokonainkkal nem nagyon volt kapcsolatunk, hacsak annyi nem, hogy időnként elmentünk a Netti nénihez, aki ennek a Vágónak volt az anyukája. Ott nagyon jó kakaót meg finom kajákat lehetett enni, olyat, amit otthon sosem. Lehetett érezni a jó módot rajtuk s a lakásukon is. Nagyanyám csodálatos díszpárnákat készített nekik, és vitte a Netti néniékhez.

Anyám testvére, Laci kereskedősegédnek tanult, de ezt ő világ életében semmibe vette. Érdekes módon 1929-ben, amikor én megszülettem, ő akkor ment ki Párizsba. Festőművész lett. Grafikus és festőművész. Ott fejlesztette ki magában, és abból is élt. Le is telepedett Párizsban. Nem tudom, milyen iskolát végzett, de az, biztos, hogy képzőművészeti iskolát nem végzett. Ennek ellenére nagyon jó dolgai voltak. Mindvégig levelezett az itthoniakkal, és végül 1943-ban hazajött. Ő baloldali ember volt, bár túlzottan nem exponálta magát, de azért lehetett tudni róla. Amikor Laci hazajött, dolgozott mindenfélét, de festeni nem festett. Ám nem tudott lemondani erről, és nagyon sok képet csinált később is, ami a mai napig a gyerekénél megvan. Nagyon jó dolgokat festett, elsősorban portrékat csinált. Később nősült meg. A felesége, aki a nagynénim, fiatalabb, mint én. Egy fiuk született, a Patrik. A Lacinál a zsidónak élés abban fejeződött ki, hogyha bármikor szóba került a zsidó mivolt, akkor ő nyíltan a zsidóság mellett állt ki. Ő ezt szinte mindenütt még fitogtatta is, hogy milyen zsidó. Közben ő is csak a nagyobb ünnepeket tartotta meg.

Anyám családja, ahol magam is nevelkedtem tulajdonképpen kevésbé volt vallásos, mint azok, akik minden ünnepet és szokást betartottak. De a zsidó tudatot, a zsidó létet őrizték. Nagyünnepeken elmentek a zsinagógába, a Dohány utcába. Néha én is elmentem. A nagyanyám mindig azt mondta, hogyha szóba került, hogy kóser vagy nem kóser: „Nekünk nincs arra pénzünk, hogy kóserek legyünk” [lásd: étkezési törvények].

A nagymamám minden pénteken gyertyát gyújtott [lásd: péntek esti gyertyagyújtás], utána vacsora volt. Természetesen a nagy zsidó ünnepeket mind megtartotta [lásd: nagyünnepek]. Több imakönyvünk is volt otthon. Volt egy fehér zacskó, amelyben benne volt a nagyobb ünnepek imádkozásaikor használt ruhadarab, amit úgy is hívtak, hogy kétli [kitli]. Egyszínű fehér, de azt sose tudtam, és nem is kérdeztem, hogy mire való. Voltak benne kábé másfél centi vékonyságú bőrszíjak [tfilin], és úgy emlékszem, hogy a nagyapám rátekerte a kezére, amikor valami nevezetes

ünnepnap volt. E napok nevét sem tudom. Ilyenkor ezt tekerte magára, és imádkozott is. Sőt félrehúzódott, és akkor a nagyanyám mindig mondta: „Hagyjátok nagyapátokat!”

A nagypapa nem dolgozott egy helyen. Tehát úgy, hogy reggel bemegy, este hazajön. Időszakosan volt csak munkája. Volt egy rokonféleség, olyan távoli rokon, akinek az Elemér utcában volt egy bádogosműhelye. Emlékszem, hogy ebbe a bádogosműhelybe járt el időnként.

Én a Nefelejcs utcában születtem, 1929-ben. Nem sokáig laktunk ott, csakhamar elköltöztünk. Bár egy rendes egyszobás, összkomfortos lakás volt, de nem bírtuk fizetni, és ezért kerestünk egy másikat. Ekkor kerültünk a Bajza utcába, a Podmaniczky utca és a Szondi utca közötti részre, a Bajza utca 40-be. Természetesen bérlakás volt. Egy körfolyosós házban középen laktunk, s az első lépcsőn közlekedtünk [Vagyis nem a cselédeknek fenntartott szűkebb, a házak hátsó fertályán lévő ún. cselédlépcsőn. – A szerk.]. Ez egyszobás lakás volt összkomfort nélkül, hideg-meleg víz a „falon” – ahogy hülyéskedésből mondani szoktam. Egyébként nem volt vizes a lakás. A folyosó egyik részén volt a vécé, és mindenkinek kulcsa volt a saját vécéjéhez. Jóban voltunk mindenkivel a házban, sőt az egyik első emeleti lakó lett a keresztapám-keresztanyám, mikor átkeresztelkedtünk.

A lakásunkban egyszerű bútoraink voltak. Az ágyban egyikünk nagyapámmal, másikunk meg anyámmal aludt. Aztán cseréltünk, mikor, hol. Tehát volt a két ágy, előtte a sezlón, és vagy anyámnál aludtam, vagy a nagyapámnál. Jobbadára a nagyapámnál. A nagymama egyedül aludt mindig. Ő vitte a háztartást. Ő tulajdonképpen egy igen rendes, karakán asszony volt, de olyan, hogy ő töltötte be a családfői tiszteket is. Ő rendelkezett mindenről. A nagyapám jófejű, olvasott ember volt, és nagyon szerették a házban is, ahol a szomszédos lakók „így a Schultheisz bácsi, úgy a Schultheisz bácsi” emlegették. De a családban a nagyanyámnak volt vezérhangja. Németül tudtak mindketten, de csak ritkán beszéltek egymás között. Ha valami olyasmit akartak mondani, amit a gyerekek nem kell hogy tudjanak, akkor jött a német: „Nicht vor dem Kind” [Ne a gyerek előtt!] bevezetéssel kezdtek németül beszélni.

Nem voltak otthon saját könyveink, de én mégis rengeteget olvastam. Kaptam kölcsön. Rengeteg ponyvaregényt is olvastunk. Járt nekünk a mindennapi „Friss Ujság” [1896–1944 között megjelent független politikai napilap, az első, a parasztság és a kispolgárság részére kiadott ún. „néplap”. Példányszáma meghaladta a százezret. – A szerk.]. Játékaink viszont nem nagyon voltak, arra külön nem költöttek. Csak egyetlenegy játékra emlékszem – agyaggolyókra. Ez egy fő szórakozás volt. A házbeli meg nem házbeli srácokkal lementünk az utcára, és golyóztunk. Akkor nem volt ilyen forgalom, mint ma, tehát veszély nélkül golyózhattunk a járda mellett.

Az ünnepeink egyik eseménye volt minden héten a péntek este, a gyertyagyújtással. A többi ünnepről nem nagyon tudok. Egy ünnepre azonban emlékszem, ez az Újév, a Rásesoné [Ros Hásáná]. Ettünk mézet és almát [Ros Hásánákor szoktak kenyeret és egy szelet almát mézbe mártani, hogy ezzel biztosítsák az édes új évet. – A szerk.]. És persze voltak a születésnapjaink. Érdekes módon, a mi családukban, eltérően a szomszédos, keresztény családoktól, ahol a névnap a megünneplendő, nálunk sosem volt ünnepe. Nálunk mindig a születésnap volt az igazi esemény. A karácsonyt is megtartottuk, de fenyőfánk nem volt. Valószínűleg nem azért, mert nem tartották egy zsidó családban a karácsonyfát odaillőnek, hanem nem adtak ki rá pénzt. Ez egészen biztos. Jó kaja viszont volt. Természetesen a bejgli. Pészhakor, szédereste maceszgombóc is volt. De hogy pontosan hogy is volt, azt nem tudom. Nem is emlékszem, csak arra, hogy valamit

magyarázgatott a nagyapám.

Nekem az egész gyerekkorom egy nagyszerű élmény volt. Én ugyanis gyerekszínész voltam. De hogyan is lettem ez? Fogalmam sincs. De az biztos, hogy a nagyanyám által. Anyám dolgozott, nagyapám ilyesmivel nem törődött, hát maradt a nagyanya. Tehát valahogyan a nagyanyám tudhatta, hogy hova kell menni ez ügyben. Először meghallgattak, amikor valamit előadtam, és ott rögtön a színtársulatba fölvetett Kincses bácsi, a Meseszínházába. Ez olyan név volt akkor, mint egy picivel később a Lakner bácsi-féle gyerekszínház [Lakner Artúr, azaz Lakner bácsi Gyermekszínháza – gyermekszínészekből álló társulat – 1926 és 1943 között működött. A Magyar Színháztörténeti Lexikon megemlíti a Kincses László irányításával működő Belvárosi Gyermekszínpadot, amely 1928-ig működött, és említést tesz egy Meseszínház nevű gyermekszínházról, amelyet Szili Kovács László igazgatott. Ez 1931–32-ben állt fenn. Kincses bácsi-féle Meseszínházról nem találunk adatot, de A HUEAN026. sz. kép szerint 1933–34-ben létezett ezen a címen: Kincses bácsi Meseszínháza. – A szerk.]. Éppen öt éves voltam, amikor már igen aktívan bekerültem. De már ezt megelőzve is voltam gyerekszínész. Gyakorlatilag olyan három és fél, négyéves koromtól majdhogynem folyamatosan. Ezt igazolandó, ma is megvannak még az akkori kis plakátok, röpcédulák. A család kenyérkeresői tehát kik voltak? Anyám meg én. És azt, hogy én is családfenntartó vagyok, a szüleim kifejezetten éreztették is velem. Becsültek gyerek létemre. Jó ruhákban jártam stb. Az biztos, hogy az Endikének mindene megvolt [„Endy” – „Angyalossy Endy” – ez volt a „művészneve” a színlapok és igazolványok tanúsága szerint. – A szerk.]. Nagyanyám mindig mondta: „Endike, az színészgyerek.”

Volt a Bethlen téren egy színház. Ez a színház olyan volt, mint kicsiben a Vígszínház. Ugyanaz az elhelyezés. Egy nagyon jó színház volt [Bethlen téri Színház (Bethlen tér 3.) – 1929 és 1937 között működött, előbb Bethlen téri Színpad néven (konzorciális alapon szervezett színházi vállalkozás), majd Bethlen téri Színház néven. (1933-ig az egyik főrendező Kellér Dezső volt.) A színházban eleinte kabarét játszottak, majd 1932-től háromfelvonásos színdarabokat. (A társulat tagjai közé tartozott Erdélyi Mihály, Csontos Gyula, Sulyok Mária is.) A műsorban egyaránt szerepeltek zenés vígjátékok, bohózatok, irredenta szellemű színművek és zsidó témájú darabok. 1937 elején a Bethlen téri Színház bezárt, a helyiség moziként működött tovább (Magyar Színházművészeti Lexikon). – A szerk.]. Mindig úgy mondták, hogy Meseszínház. Itt rengeteget léptünk fel. De sokat voltunk vidéken is. Valószínű, hogy jól csinálhattam a dolgokat, mert amikor az igazgató, ebben az esetben a Kincses bácsi válogatott, mindig engem küldött reklámozni. Később a Ragály bácsi, aki a Ragály Elemér papája, meg a Róna bácsi, aki a Róna Viktor papája volt, és gyerekszínházuk volt. Én is játszottam ott mindegyiknél, mert folyton beválogattak. Mindig engem vittek vidékre. A színházi műsorok és a moziműsorok előtt bemondták, hogy ez meg ez a gyerekszínész és társulat jön, akkor én kijöttem, és leadtam a számomat. Sokféle témájú számunk volt. Komplet szöveg, ének és tánc. Megírta Pálmási Olivér, aki egy jó nevű kísérő zongorista, zeneszerző volt [Valószínűleg Pálmás Olivérről (1902–?) van szó, filmzenét szerzett az 1930–40-es években. – A szerk.]. Mi pedig leadtuk a számokat. Fantasztikus egy dolog volt, mert sikerült felkelteni az érdeklődést a gyerektársulat iránt.

A legszebb emlékem 1942–1943-ban volt, amikor a „Három a kislány”-t [H. Berté (1857–1924) operettje Schubert műveinek fölhasználásával. – A szerk.] adtuk elő, és én voltam benne Schubert Ferenc zeneszerző. Abszolút főszerep, hiszen az ő életéről szól. Ezzel is végigmentünk szinte az egész országban, óriási nagy sikerrel. Én nagyon szerettem színészkedni. A szereplés a mindenem

volt! Egyszerűen így születtem.

A Szinyei Merse utca és Kmetty utca sarkán lévő iskolába jártam elemibe. Négy elemi-t végeztem itt, és utána polgáriba [lásd: polgári iskola] mentem. Gimnáziumba a nagyobb költségek miatt nem mehettam. A Nagymező utcai polgáriba mentem. Oda két évig jártam, mert onnan elköltöztették az iskolát a Rottenbiller utcába, ahol most is iskola van. A Rottenbiller utcában sem voltunk sokáig, mert a Felsőerdősor utcába mentünk át. Végül is én a Felsőerdősorban végeztem.

Az iskolával összeegyeztetni a színészkedésemet csak egy tizenkét kilós libával lehetett. Kellott a liba egyszer-egyszer, hogy beírják, rendben van az évem, s megkapjam az osztályzatokat. Hogy a libát az osztályfőnöknek adta nagyanyám vagy talán az igazgatónak? Nem tudom. Fogalmam sincs. De az biztos, hogy libát kellett adni néhányszor. A nagyapám pedig mindig azt mondta, hogyha ez a gyerek meg tudja tanulni a sok oldalas szövegkönyveket, akkor azt, amit az iskolában feladnak, szintén meg tudja tanulni. És tényleg így volt. A nagyapám átvette velem a leckéket, megnézte, kikérdezte és kész. Nem volt semmi probléma. Én nem játszottam meg a színészgyereket, miközben mindenki tudta, a tanár is, a tanárnő is. Én nem éreztettem sehogy sem. Természetes módon viselkedtem.

Az öcsém, Laci 1931-ben született. Elemi iskolát végzett. A Lehel utcai iskolába járt, és ott fejezte be a nyolc általánost [Ez 1945 körül lehetett. Ekkor már voltak itt-ott nyolcosztályos általános iskolák. Lásd: nyolcosztályos általános iskola. De ha már szakmát is a háború előtt szerzett, akkor valószínűleg hatosztályos népiskolába („elemi iskola”) járt, és utána tanoncként szerzett szakmát. – A szerk.]. Utána villanyszerelő lett, de már csak a háború után kezdett el dolgozni, karbantartó villanyszerelőként. Évtizedeket volt a honvédségnél, onnan is ment nyugdíjba. Nős volt, de nem lett gyerekük. Én általában egy hónapban egyszer biztos, hogy elmegyek hozzá. Ő nemigen jön hozzánk. Itt lakik, Pesten.

Gyerekkorunkban én állandóan a fellépésekre jártam, ő pedig otthon maradt. Ám volt olyan is, amikor kérte tőlünk a rendező, hogy hozzunk még gyerekeket, akkor biztos, hogy az öcsémet is vittem. Tehát felléptettem. „Ezt az öcskösöm is megcsinálja” – mondtam. És meg is csinálta. A nagyanyám vitt mindig a fellépésekre. Ő öltöztetett. Persze az édesanyám is megnézett, ha tehette.

Visszatérve a saját sorsomra... Az elemiben nem számított, hogy ki a zsidó és ki nem. Nem is volt róla szó. A polgáriban, a Felsőerdősorban már előjött, hogy ki zsidó, ki nem. Tudniillik akkoriban zsidóosztályokat csináltak, amit belső rendelet írt elő. Én nem kerültem zsidóosztályba, mert engem az osztályfőnököm, Gelsi László, aki egy nagyszerű ember volt, a keresztény osztályba osztott bár tudta, hogy a nagyanyámék és anyámék részéről őszidó vagyok. Végül is én magam római katolikus voltam, és ezért maradhattam a római katolikus osztályban. Közben a zsidógyerekeket az á-ból és a b-ből, egy zsidó c osztályba tették át.

Engem a zsidó sors foglalkoztatott olykor-olykor. Leginkább akkor, amikor a nagyszülőket is foglalkoztatta. Különb az, hogy én keresztény vagy zsidó vagyok, azért nem fordult meg bennem, mert mint vallást nem gyakoroltam egyiket sem. Én tudtam a kereszténységet vinni az iskolában az otthoni zsidóság mellett. Emlékszem anyám mondatára: „Jaj! keresztény lett az Endi, és még a kis Laci is!” Erre mindig azt mondta nagyanyám: „Ne törődj vele, a Krisztus is zsidó volt!” Ezzel nagyanyám elintézte ezt a dolgot.

Mivel én a keresztény osztályban maradtam, ez azt is jelentette, hogy leventefoglalkozásokra kellett járnunk [lásd: levente-mozgalom]. Nagyon lényeges dolog lett később, hogy én levente lettem. A zsidókat ugyanis nem leventéknek hívták, hanem kisegítő előképzős ifjúnak. A leventeség azzal járt, hogy nekem leventeigazolványom volt, ami azt is jelentette, hogyha bárhol, bármikor igazoltattak, akkor a leventeigazolvánnyal igazoltam magam. Tehát azt bárhol felmutattam, akkor az eleve látszott, hogy ez a valaki keresztény. Ugyanis ha nem keresztény lenne, akkor az lett volna odaírva, hogy „kisegítő előképzős ifjú”. Ezzel én ragyogóan tudtam operálni. Sőt amikor rendeletbe hozták, hogy a zsidók sárga csillagos házba költözzenek [lásd: csillagos házak], én keresztényként költöztem a zsidó szülőkkel együtt. Mi a Visegrádi utca 25-ben, egy négyemeletes házban nyertünk elhelyezést. Weiner Ibi néni nevű rokonunk, aki ott lakott, mondta, hogy van egy nagy lakás, költözzünk oda hozzá! Van hely. Ekkor odaköltöztünk a Visegrádi utca 25-be. A nagyszülők, az anyám, a kis Laci és én. A nagybátyám [Schultheisz László] akkor már nem volt itthon, ő már munkaszolgálatos volt.

Ebben a házban természetesen keresztények is maradtak. Tehát nem csak csupa zsidók voltak, hanem keresztények is, akik nem akartak elköltözni. A keresztényeket nem kötelezték arra, hogy az elhagyott zsidó lakásokba menjenek, és elhagyják a csillagos házakat. Aki ment, ment, aki maradt, maradt. Én eleve úgy fogadtattam el magunkat, hogy én és az öcsém keresztények vagyunk. Az Endi keresztény az apja után és az öccse is. Erre lehetett hivatkozni. Ezt annyira természetesen mondtam, hogy mindenki elhitte.

A családuk abszolút zsidó volt, és együtt voltunk abban az első emeleti lakásban, ahová átköltöztünk. De voltak ott maradt keresztény lakók is meg újonnan jöttek. Miután én se sárga csillagot [lásd: sárga csillag Magyarországon], se sárga karszalagot nem hordtam, engem nem tekintettek zsidónak. A nagyszüleim és az anyám nem mentek sehova. Ennivalóról is csak én gondoskodtam, és én mentem mindenhova. Én tartottam kapcsolatokat és így tovább. Szereztem svéd menlevelet is, schutzpasst [lásd: menlevél (Schutzpass)] anyáméknak meg mindenkinek. Még a nyáron. Később ez sem segített. A végén még én vittem be őket a gettóba [lásd: budapesti gettó].

A filmezés meg a színház 1943-ban maradt el. Bár akkor már egyre jobban alkalmaztak volna a filmnél, főszerepre is. Volt egy film, „A szív szava”, aminek a főszereplője lettem volna [Valószínűleg rosszul emlékszik vagy a film címére, vagy az évszámra, mert Bihari Alajos filmje, „A szív szava” 1937-ben készült. – A szerk.]. De miután nagyanyám járt velem, ott beszélgetés közben rákérdezett az ottani producer, hogy „A gyerek milyen vallású?”. Nagyanyám büszkén válaszolt: „Római katolikus.” Ám tovább kérdezett: „És ön?” Nagyanyám azt nem mondhatta erre, hogy „Én is.”. Ekkor azt mondta: „Kérem, én, izraelita vagyok.” Így mondta, hogy izraelita. A kérdező meglepetten, és azt mondta: „Akkor tessenek hazamenni, majd értesítjük! A munka úgyse most kezdődik, majd értesítjük.” Erre szoktam mondani, hogy a mai napig értesítenek. Tehát az életemnek ez a része így fejeződött be.

A nagyapám viszont azt mondta: „Miután a színészetet nem folytathatod, valami mást kell tanulni! Valamilyen szakmát tanulj!” És a nagyapám rátalált valahogy egy, a Lehel út 10/b-ben működő munkahelyre, amely a Mérőműszer Üzem volt. Ez elég nagy cég volt, ahol legalább nyolcvan dolgoztunk. Nagyon jó helyre kerültem ott. Modern olasz gépek voltak, és sok mindent lehetett ott megtanulni. Érdekes módon, több gyerekkori haverom is dolgozott ott, így még haverok között is

voltam. Boldogan mentem a Mérőműszer Üzembe. Ott dolgoztam 1943-tól 1946-ig.

A nagybátyám közben munkaszolgálatban volt. Hol írt, hol nem. Hol tudtunk, hol nem tudtunk róla. Arra emlékszem, hogy Hangonyba vonult be. Később átszökött az oroszokhoz, így ő Magyarországra az oroszokkal együtt jött. Felcser volt az oroszoknál. 1945 februárjában, a nagyapám halála után pár nappal érkezett meg.

Az öcsém, a kis Laci ott volt velem a Visegrádi utcában. A házba jöttek mindenféle új lakók, és én elhintettem köztük azt a gondolatsort, hogy mi árva gyerekek vagyunk. Nem számolhattam be arról, hogy az apám tulajdonképpen elvált az anyámtól már hároméves koromban, és a nagyanyámék meg az anyám most bent vannak a gettóban. Mindenki elfogadta ezt a magyarázatot, és azonosult is azzal, hogy árvagyerekek vagyunk, és a ház tart el minket. Ez volt a kulcsmondat. Tehát ha razziáztak, és megkérdeztek, én odaadtam a leventeigazolványomat, megnézték és kész.

Ebben az időben már mindenki ott aludt a pincében. Mi is állandóan ott voltunk. Igen ám! De az egyik razzia alkalmából a házfelügyelő, az úgynevezett házparancsnok a legnagyobb csodálkozásomra azt mondja: „Na! Itt van az a két zsidógyerek, az anyjuk bent van a gettóban.” Erre én: „Bocsánat! Mi nem vagyunk zsidók. Tessék, itt a papírom, és nem hamis papír ez. Mi nem vagyunk zsidók.” „És anyádék hol vannak?” – kérdezték. „A gettóban.” – feleltem. „Gyere ki velem!” – szólt a nyilas. Ki kellett mennem a pincefolyosóra: „Told le a gatyádat! Mért mondtad, hogy te nem vagy zsidó?” „Mert nem vagyok.” „Velünk jössz!” A Laci is, mondván, hogy mi árva gyerekek vagyunk, és mi nem hagyjuk el egymást. Na most ott már nem merték a lakók sem mondani, hogy „Csak hagyja itt!”. A nyilasokkal szembeszállni? A szerencse az volt, hogy ezek, akik kihozták a házból, átadtak egy másik csoportnak az utcán, a kapu előtt. Ezek így nem tudták, hogy mi zsidógyanúsként kerültünk oda. Ez egy óriási dolog volt, mert én erre építhettem azt, amit mindig is mondtam, hogy árva gyerekek vagyunk, és a ház tart el.

Bevittek minket a Szent István körút 2-be, a nyilasházba. Ott voltunk a pincében. Volt azonban egy nyilas főnök, aki egyszer, három nap után lejött a pincébe, és kikérdezett sorban mindenkit. Mindenki keresztény volt egyébként rajtunk kívül. Pontosabban volt egy nő, akinek akkora orra volt, hogy hiába mutatta, hogy ő keresztény, és a férje kint van a fronton. „Hát igen – mondták akkor –, de az orra!?” Ám akkor erre a nőre bízhattam az öcsémet, mert ha úgy adódik, hogy nekem mennem kell, ő vigyáz rá. Egy kicsit megnyugodtam. Ha minket szétszakítanak, akkor is lesz, aki figyel rá.

A pincéből munkára vittek el minket. A Rudolf téren [ma: Jászai Mari tér] kellett sírt ásni. Ma is megvan az a négy fa, amik között ástuk a sírt. Ott rengeteg halott zsidót kellett egy halomba tenni, akiket csak úgy agyonlődöztek. Azt mondták a nyilasok, hogy azért kell ásni a sírt, mert a mellettünk lévő cellában a zsidók tífuszt kaptak, és „kénytelenek” voltak agyonlőni őket. Bujkáló zsidók lehettek, akiket szintén ilyen razziák során szedtek össze. Amikor ott ástuk a sírt, nyilván a pónemomról lehetett látni, hogy én is valami biboldó lehetek, mert az egyik nyilas, aki szintén nem tudta, hogy kik azok, akiket idehoztak ásni, azt mondta: „Na, szép sírt ásol magadnak.” Mondom: „Én keresztény vagyok, minket mint keresztényeket azért hoztak ide, hogy így meg úgy meg amúgy” – sóderoltam. „Hagyd a francba!” – mondta egy másik, aki ott hallgatta a beszélgetést. És ekkor annyira elkezdtek lőni az oroszok a Margit-szigetre, hogy nem maradtunk kint, hanem újból bementünk a pincébe.

Egyszer csak jött egy nyilas. Valami főnök lehetett. Ő kezdte mondani, hogy „Álljatok sorba!”. És akkor sorba álltunk. Előttem is voltak emberek, akik mondták a magukét, hogy „Nézze, itt a papírunk”. Megnézte: „Azt a...!” Szóval felháborodott azon, hogy tényleg igazunk van. Itt valóban keresztények vannak csak. „Hogyy nem törődtek velünk?” „Én nem is tudtam rólatok!” – mondta. Amikor hozzám ért, megkérdezett: „És te mért vagy itt?” Mondom: „Mert állítólag nekem is be kellett volna vonulnom, holott még nem vagyok tizenhat éves.” Én csak 1945. május harmadikán leszek tizenhat éves. „És ez a gyerek itt?” – kérdezte. „Árvák vagyunk – mondtam –, nem hagyjuk el egymást, és nem maradt otthon az öcsém. Ő az öcsém, kérem!” Már hozzá nem is lépett, és akkor így végigment. Azt mondta: „Igen, ti mind keresztények vagytok, haza fogunk engedni titeket.” A „haza fogunk engedni”-re mindenki iszonyú ideges lett, mert vártuk, hogy mikor. Elment az egyik óra, elment a másik óra, de nem engedtek. És akkor a pasas azt mondta, hogy majd másnap leigazoljátok magatokat fönt. Eljött a másnap, és a Hollán mozi [Ma Odeon Lloyd mozi a Hollán Ernő utcában. – A szerk.] előterében felülvizsgálták a be nem vonultak indokait. Jómagam is igazoltam a még nem tizenhat éves koromat, és hazaengedtek. Ám az öcsém miatt aggódtam, mert ő ott maradt a nagy orrú nővel a nyilasházban. Hazafele menet ugyancsak lövöldöztek, de hazaérve, az öcskösöm már otthon volt, és a nagy orrú nőt hallgatva utólag is megnyugodtam, hogy a nyilasházban semmi problémája nem volt neki sem és az öcsémnek sem. Lényegében simán hazaérték.

A Visegrádi utcai házban volt egy őrnagy a családjával. Dekkolt. Ezt ott mindenki tudta, köztük én is: „Mit keres itt ilyen háborús időkben egy őrnagy a családjával?” Igen ám! Csakhogy ő mint őrnagy eleve úgy dolgozta be magát a házban, hogy ő a házparancsnok. Azt kell csinálni, amit ő mond. Engem is ugráltatott, küldött ide-oda. Söpörtetett, és minden túrót csináltatott velem. Ez a szemét visszaküldött a nyilasházba, miután már kiengedtek! Én mondtam: „Most jöttem a nyilasházból, elengedtek, mert nem vagyok zsidó.” „Igazoljam!” „Igazoljam!” – ismételte. „Menj és igazoltasd!” Tehát igazoljam azt, amit mondok, de papíron. Hozzak egy igazolást, hogy engem tényleg elengedtek.

Kétségbe voltam esve, mit csináljak? Most voltam ott, s talán még emlékszik rám az a valaki, akinél tisztáztam magam. El kell menni – határoztam. Még egyszer bementem a nyilasházba. Azt hittem, megőrülök. A kapunál is azt mondja az őr: „Mit akarsz itt?” Mondom: „Mit tudom én, visszaküldött a házparancsnokunk. Itt voltam, igen, de nem vagyok katonaköteles satöbbi, satöbbi.” „Jó, menj!” Fölmegyek az emeletre, ott is bementem az egyik helyre, és szintén mondom, hogy ki és miért küldött. Mire a pasas: „Mondd meg az őrnagy úrnak, hogy mi erre nem vagyunk berendezkedve. Ha mi erre be lennénk rendezkedve, akkor hosszú sorok állnának itt.” „Értettem. Kérek engedélyt távozni!” „Kitartás!” „Kitartás!” Itt ez volt a köszönés [Vagy: „Kitartás! Szálasi!” – A szerk.]. Megyek le, és jön velem szembe egy nyilas. Abban a házban ugye csak nyilasok voltak. Rám néz, és azt mondja: „Te zsidó vagy.” Mondom: „Én? Most jöttem ki az ellenőrzésről.” „Gyere vissza!” Visszamentem ehhez a pasashoz, és ez a következőt mondta: „Hagyd a francba! Mit szórakozol? Annyi dolgunk van itt. Ilyesmivel szórakozol? Menj el!” És kész! A pasas ott maradt, én meg lementem. Kint az őr még ugyanaz volt, elkérte, amit kell. Mentem haza. Odamentem az őrnagyhoz. „Őrnagy úr! Alázatosan jelentem, ezt meg ezt mondták.” Mi nem vagyunk arra berendezkedve satöbbi. Azt mondja az őrnagy: „Biztos ez?” „Igen, persze, biztos.” „Igaz ez?” „Igaz.” „Tudod, mi jár azért, ha nem mondasz igazat?” „Tudom.” „Mi?” „Főbelövés.” „Az.” Megfordult, és otthagyt. Attól kezdve nem foglalkozott velem.

Egyik nap megjelentek a ruszki a pincénkben és másutt is, mindenütt. Oroszul kérdezték: „Vengerszki, nyemecki szoldat? Nyet?” Mindenki meg volt ijedve. Ám ezek csak mentek tovább. Én meg mentem utánuk, kellő távolságban. Amikor láttam, hogy a körúton már túlmentek, akkor egyszerűen odamentem a gettóhoz, és csodálkozva láttam, hogy a gettó már nyitva volt. Abban a házban találtam meg a családomat, ahova bevitettem őket. Ez óriási nagy dolog volt, pláne, hogy nem vittek el tőlünk senkit se. Anyámat se, pedig őt kellett leginkább féltetni, mert ő volt a fiatalabb. De hát ott voltak. A nagyanyám: „Jaj, Endikém így, jaj, Endikém úgy!” – örvendezett. Akkor láttam, hogy a nagyfaternek milyenek a lábai. Megdagadt iszonyatosan, menni sem tudott. Egy általam lécekből eszkábált szánkóval húztuk haza, a Visegrádi utcába.

A bejött oroszokkal nem volt semmi bajunk. Mondják, hogy megerőszakoltak nőket. De például nálunk, a házban, aki nem hagyta magát, azt nem tudták megerőszakolni. Ezt láttam a saját szememmel. Amikor hallottam a földszinten egy nőt sikoltozni, és tudtam, hogy egyedülálló nő, és egy ruszki meg akarja kefélni, én kirohantam az utcára patrulért. A patrul a katonai rendőr elnevezése volt. „Ruszki szoldat” – kiabáltam, és mutattam a kezemmel, hogy mi zajlik éppen. Nekik nyilván ki volt adva parancsba, hogy nem szabad ilyet csinálni. És jöttek, beordítottak a lakásba hogy nyissák ki, meg mit tudom én. Az erőszakoskodó ruszki, nyilván annyira el volt foglalva a dulakodásban, hogy nem hallotta a bekiabálást. Erre: „Prrr!”, lőttek. Kinyílt az ajtó, s elkapták. Hát azt hittem, hogy agyonrúgják. De aztán a lakosok kiabáltak: „Ne, hát ne ennyire! Ne ennyire!” De borzalmasan összerugdosták ezt a katonát, végül a magyarok mentették meg.

Nem sokkal később történt, hogy valaki mondhatta az oroszoknak az őrnagys esetemet a házból, mert már hazahoztam a gettóból a nagyszülőket és anyámat. Épp mentem valami kaját szerezni, és amikor hazaértem, azt mondják: „Te Endi! Mit csináltál? Kerestek az oroszok.” Kérdeztem, miért? „Nem tudom, mit akarnak” – mondta a nagyanyám. „De hát nem csináltam semmit.” Akkor mondta, hogy hova menjek. Odamentem. Nagyon rendesen foglalkozott velem egy magyar, aki tolmácsolt. Kérdezte, hogy ismerem-e ezt meg ezt az őrnagyot? Mondom: „Persze, hogyne ismerném.” „Ő küldött téged a nyilasházba?” „Igen.” Akkor: „Mondd el, hogy mi volt!” Elmondtam, hazamentem. Nagyanyámék örültek, hogy az oroszok nem fogtak ott. Hogy mi történt az őrnaggal, azt nem tudom.

Egyik nap mondtam az oroszoknak, hogy a mellettünk lévő házban, az első emeleten van egy ÉLO raktár. Az ÉLO azt jelenti, hogy élelmi-szerelosztó raktár. Katonai. Mondtam nekik, hogy rengeteg kaja van ott. Már mentek is. Nem kérdezősködtek semmit, feltörték az ajtót. Csak néztük. Rengeteg liszt nagy zacskókban s mindenféle kaja. Emlékszem, volt még egy nagy tábla cipőtalp is, amivel a cipészek dolgoznak. De mekkora! Rengeteg kaját is vittem haza. Gyorsan szaladtam, hogy még ezek ott legyenek, amikor én visszamegyek. Visszamentem, és vittem a sok kaját. „Endi! Hát honnan?” – kérdezték. Mondtam a nagyanyámnak, hogy ez egy katonai raktár volt, és az oroszok stb...., de szaladtam is vissza. Akkor már megnyugodtak. Volt itt minden, rengeteg kaja. Azt is tudtam, hogy nekem vinni kell a talpat is. Nem azért, hogy a mi cipőinknek legyen, hanem eladni legyen mit. Ekkor fogtam, és összekötöttem vagy négyet-ötöt is, így marha nehéz volt. A hátamra tettem, és vittem. Nem tudom, miért jött az agyamba, hogy nem tartom ezt otthon, hanem a Dózsa György úton van valaki, nem tudom, kicsodám, s elviszem oda. Majd nála tárolom, amíg el nem adjuk. Ezt a nehéz terhet a Ferdinánd hídon cipeltem át, végig a Podmaniczky utcán. Tovább a Dózsa György [Aréna] úton, az István útig. Már majdnem ott voltam, ahova vinni akartam, amikor egy ruszki teherautó megállt előttem, s két ruszki leszállt. Mutatnak a talpakra. Elvették, föltették

az autóra, és már mentek is tovább. „A kurva életbe! – mérgelődtem. Legalább a Visegrádi utcában történt volna ez, vagy az Andrássy útnál! Idáig elcipeltem ezt a sok szart, és akkor ezek elzabrálták.” Mérgesen néztem ide-oda. De aztán arra gondoltam, én is zabráltam, engem is zabráltak. Ez történt. Pedig jó dohány lett volna! Mindegy, hazamentem.

Szegény nagyfaterom otthon halt meg, nem sokkal az után, hogy hazahoztam őket a gettóból. Még a Visegrádi utcában. Pár nappal utána jött haza a nagybátyám. Még javában tartott Pest ostroma, amikor ő már Hajdúszoboszlón élt pár hónapja. 1945 tavaszától mindig oda jártunk kajáért [lásd: feketézés, cserekereskedelem]. A nagybátyám szomorúan mondta: „Ha én itthon lettem volna, akkor az apám nem hal meg.” Bár én is szereztem gyógyszert, de nem tudta megmenteni a nagyapámat. Ott aludtam én is abban a kis szobában, ahol ő volt, hogyha valami kell neki, vagy nyöszörög, akkor tudjak éjszaka is fölkelni hozzá. Aztán, szegénykém, egyszer, amikor éppen elmentem kajáért, mire visszamentem, már mondták: „Endi, meghalt nagyapa.” Kész. Kihúztuk a Kerepesi temető zsidó részébe. (Én addig nem tudtam, hogy ott van zsidó temető.) A ruszók nemhogy megállítottak volna menet közben, hanem mindegyik ránk szólt, mert sapkában voltunk, és mutogatták, hogy a sapkát vegyük le, mert a halott miatt nem lehet sapkában lenni [A keresztény „illem” megköveteli, hogy a férfiak fedetlen fővel kísérik a halottat. – A szerk.].

Semmi nem volt kinn a temetőben. Rabbi se persze! A nagyapám korábban mindig mondta, hogyha ő meghal, a fia képét tegyem a kezébe, így a mellére, és azzal temessék el. Így is tettem. Pár napra rá hazajött a nagybátyám, és ezt is elmeséltük neki. Akkor azonnal kimentünk a temetőbe, mert még látni akarta az apját. Mondtam neki, hogy már valószínűleg eltemették, mert ott már rengeteg koporsó volt. A nagyapámé nyitott koporsó volt, csak egy lepedővel volt letakarva, mert nem volt arra pénzem, hogy bármit is rátegyek. Ládát is valamelyik pincéből tudtam szerezni. Ez egy koporsószerű láda volt, úgyhogy abba bele tudtam fektetni a nagyapát. Így is találtunk rá, még nem temették el. Én is megdöbbsentem, mivel ott volt kint a levegőn – szabályos, rendes színe volt. Még a szakála is nőtt. De természetesen halott volt. Egy sírba akkor kilenc halottat temettek. Nagyapám középre került.

Anyámhoz, nagyanyámhoz kijárok, mert ott vannak a Kozma utcában. Oda egy évben kétszer biztosan megyek, tavasszal meg ősszel. Nagyapámhoz nem, de sokszor gondolok rá. Jó ember volt.

A nagyapapa halála után, amikor a nagybátyám már itthon volt, elintézte, hogy saját, önálló lakásunk legyen. Abba a házba, ahonnét a Visegrádiba mentünk, már nem költözhettünk vissza. A vele szemben lévő lányiskola melletti 47-es házban szerzett egy háromszobás lakást, ott, a Bajza utcában. Egy zsidó család elhagyott lakását igényelte ki. Valószínű, hogy valamit fizetett is a nagybátyám, mert abból a családból csak egyetlen személy, egy felnőtt lány maradt meg, akié a lakás volt. A nagybátyám azt kiutaltatta nekünk. Voltunk rá öten. Így ezt a háromszobás lakást minden további nélkül kiutalták nekünk. Attól kezdve ott laktunk. Jómagam is, amíg meg nem nősültem, 1950-ben.

A nagyanyám otthon a háztartást vezette. Anyám változatlanul a Pluma Paplangyárban dolgozott, ami újranyílt, és egészen 1953-ig dolgozott ott. Azután pedig otthon maradt. A nagybátyám volt a fő kereső, a családfenntartó. Volt állása, üzletkötő, kereskedő volt. A nagybátyám egy rendkívül ügyes ember volt. Üzletelt. De naponta is dolgozott egy barátjánál, akinek nagy vasáruüzlete volt a Podmaniczky utcában. Később a külkerben is dolgozott. Minden helyzetben feltalálta magát. Érdekes módon egyetlen nyelvet beszélt, a franciát, de ezzel mindig, mindenütt elérte azokat az

ismerősöket, új embereket, akik tudták őt segíteni a dolgokban. Mindenféle munkát adtak neki, és elintézték mindent. A háború után magyarosította a nevét Schultheiszről Simaira. Akkor már tudta, hogy itt marad Magyarországon, és nem megy vissza Franciaországba. 1978-ban halt meg, és ő is a Kozma utcai zsidó temetőben lett eltemetve.

Én visszamentem a Mérőműszer üzembe dolgozni. A szakmát ki kellett tanulnom, tehát oda jártam be naponta. Egy darabig az oroszoknak dolgozott a cég, de ez a mindennapi munkában nem jelentett nekünk semmit. Ott voltam 1946-ig, és aztán elmentem máshova dolgozni. Nem volt különösebb indoka, csak már nem akartam ott maradni. Kerestem másik helyet. Így kerültem az Erőátviteli és Világítási Rt.-hez, ami akkor a Csengery utcában volt a VI. kerületben [Erőátviteli és Világítási Rt. (ERVTL) – 1921-ben alapította Dr. Lénárt Sándor és Dr. Szilas Oszkár, a hazai kifestőszerszámok gyártásának megalapozója. A cég az Aradi utcában működött (Dr. Simándi Péter). – A szerk.]. Én a szakmát olyan helyen tanultam, hogy egyszerre lettem esztergályos, marós és géplakatos, vagyis sokoldalú vasas. Tehát bármilyen munkában, amelyet e szakmákban kerestek, én el tudtam helyezkedni. Erre a munkahelyre is fölvettek esztergályosnak, de amikor az első napon kiderült, hogy esztergályosra nincs is szükségük, nem bocsátottak el. Beosztottak egy elektromos transzformátorokat készítő műhelyrészlegbe, hogy dolgozzam ott, majd betanítanak. Így is történt. Csináltam a dolgokat.

A munkám mellett a lakóközvettemben párttag lettem. A kommunista pártba jelentkeztem, még 1945-ben. Érdekes módon, ez a miatt volt bennem, merthogy az oroszok szabadítottak fel minket. Az is hatott rám e vonatkozásban, hogy a tanoncok között volt egy vezető tanonc, akit úgy hívtak, hogy Bojcsuk Vladimir. Ő magyar gyerek volt, Kárpátaljáról jött. Később közismert ember lett mint a mindenkor honvédelmi miniszter első számú tolmácsa. Persze amit a Vladó csinált, és ahova ő tartozott, természetesen odatartoztunk mi is. Tízen vagy tizenketten voltunk tanoncok, de mindannyiunknak a Vladó volt a példaképe. Egyrészt azért, mert rendkívül okos volt, másrészt ő volt a legidősebb is. Nagyon sokáig, egészen a haláláig barátok voltunk, de akkor már rég katonatiszt volt, ezredes.

Amikor beléptem a lakóhelyem szerinti pártalapszervezetbe, a barátok is mind beléptek a kommunista pártba. Attól kezdve, mint fiatal kommunisták, ott szerveztük a szabadidőnket. Nem a politikai életet, mert különösebben nem politizált ez a fiatal csoport, de büszkén vallottuk, hogy kommunista ifik vagyunk. Minden nap tudtunk találkozni, és mint egy klubban, tettük a magunkét.

Adtak a pártban ilyen-olyan füzetet, és akkor láthattuk és megtudhattuk, hogy mi van ott, mik az elvek. Más okítás vagy fejtágítás nem igazán volt. Részt vettünk ugyanakkor az újjáépítésben, romeltakarításban. A munkahelyek környékét rögtön meg kellett csinálni. Volt olyan is, amit ez a fiatal pártcsoport szervezett, például a mellettünk lévő ház udvarát mi tettük rendbe.

Otthon nem szóltak ebbe bele, hogy milyen jól tettem a pártba lépést, vagy egyáltalán miért léptem be.

Az inflációból néhány dologra emlékszem csak. Például, hogy zsákszámba vittük a pénzt haza [lásd: millpengős korszak]. Ebben az időben az volt, hogy péntekenként kaptunk fizetést. Tehát minden héten egyszer. De amikor a főnökség meg a szakszervezeti emberek is látták, hogy így nem jó, mert mire megkapjuk a fizetést, már nem ér semmit, akkor élelmiszerekkel fizettek. Emlékeim szerint, a fizetés nagyobb részét élelmiszerekben kaptuk; zsírt, lisztet s a legfőbb alapanyagokat. Egy kis

részt pénzben, hogy pénzünk is legyen vásárolni. Ezt is túléltek.

Ebben az időben – elvi okokból – munkásgyerekekből, munkásfiatalokból kiemeltek néhányat. Miután értelmesnek, tevékenynek találtak, 1950 júliusában kiemeltek a külkereskedelemből, a NIKEX-hez (Nehézipari Külkereskedelmi Export-Import), a Dorottya utcába. Az eredeti foglalkozásom szerint az ottani vezetők úgy gondolták, hogy mivel vasas vagyok, valami ezzel kapcsolatos osztályra helyezzenek. A szerszámgépxport osztály vezetőjével beszéltek, hogy foglalkozzon velem. Ez egy hajdani báró volt, aki természetesen a bárói rangját már nem használta. Olyan harmincöt év körüli ember volt, és tipikus megtestesítője – magatartásban és beszédben is – a bárki által elképzelt bárónak. Tényleg raccsolt is. Így beszélt hozzám. „Tedves Tolleda úr! – mondta –, maga csak nézegessen itt...” Régi emberként a szaktudása kitűnő volt, több nyelven beszélt, s külkeres volt azelőtt is, és meghagyták ott vezetőnek. Igen rendes volt, sokat utaztam vele mindenfelé. Mindig mondta, hogy „Tolleda úr! Nézegessen, nézegessen, és lesse el a szakmát!” Én meg lesegettem. De én mint melós nem szoktam azt meg, hogy csak lesegessek, hogy nem csinállok semmit, csak lesegessek. Akkor bementem hozzá, és mondtam, hogy „Kedves Kollega úr! Én már nem bírom ezt a lesegetést, én dolgozni akarok. Nekem ez nulla”. És akkor kaptam tőle munkát.

Érdekes módon, jóformán kilencven százalékban fiatalok dolgoztak a cégnél. Hasonlók, mint én. Egy kicsivel esetleg idősebbek voltak, de úgy alakult, hogy jobban lettünk egymással, és adtak a véleményemre. Talán ennek következménye volt az is, hogy 1950 júliusában megválasztottak DISZ-titkárnak. Egy héten egyszer, pénteki napon mindig volt DISZ-gyűlés. Nem emlékszem már, hogy miket csináltunk. Végül is rövid ideig voltam csak titkár, mert 1950 őszén eljött az az időszak, amikor nekem be kellett vonulni katonának. Ám előtte nyáron még elküldtek tovább tanulni külkeriskolába. Ez bentlakásos továbbképző szakiskola volt. Nyelvet tanultunk és a szakmát, a külkereskedelmet. Ez pár hónapig tartott, s ősszel már végeztem is. Abban az időben gyorsan ment minden. Fél év alatt kiemeltek, DISZ-titkár lettem, és elvégeztem egy főiskolát. Volt, aki bírta ezt a gyorsaságot, volt, aki nem. Ahhoz, hogy mint külkeres dolgozzon valaki, és ne esztergályos módon álljon a külkereskedelemből, ahhoz kellett ez a tanfolyam, melyen rengeteg anyagot adtak le. Nagyon jó tanuló voltam elejétől fogva. Megjegyzem, én egész életemben mindig tanultam valamit. Persze egy idő után az is kialakul az emberben, hogy érdeklődő lesz minden iránt.

Az az igazság, hogy zsidó vallású 1948-ban lettem újból. Erről papírom is van. Háromszor jelentkeztem, és visszafogadott a közösség. Ez volt az előírás a zsidóknál, ha komolyan zsidó akart lenni valaki. Többször kellett jelentkezni, és végül, amikor harmadszorra mentem, elfogadták a jelentkezést, és adtak papírt. Tehát visszatértem a zsidó hitre. Egyszerűen azért, mert én végül is zsidó tudatú ember voltam fiatalon is. Ugyanakkor végigéltem a zsidó sorsot is, azzal együtt, hogy én ügyes voltam, és szerencsés is, hogy ezt az időt nem a gettóban, hanem azon kívül úsztam meg. Anyámék persze nagyon örültek a zsidóságomnak. Nemcsak a vallásosság miatt, hanem ebben benne volt az, hogy ezt az apám elleni lépésnek is tartották. Dacára annak, hogy ekkor már végleg semmi közünk nem volt az apánkhoz. Mégis ez nekik nagyon sokat jelentett.

A zsidóságom és a párttagság nagyon megfértek egymás mellett. Szóba sem kerül sosem, hogy ki milyen vallású. A pártban olyan szellemiség uralkodott, hogy mindig a közösségért dolgoztunk. Ha probléma volt a körzetben a kerületi lakosságot érintően is, akkor biztos, hogy mint ifik az elsők között voltunk, akik segítettek. Én a legjobbakat tudom mondani az akkori kommunistákról.

Valamivel később egy másik pártalapszervezetbe kezdtünk járni. Engem mindenhol kedveltek, mert akkor én már több országos táncversenyt nyertem a partneremmel, és bárhol megjelentem, megrohantak a lányok: „Bandi, velem táncolj! Velem táncolj!” S „hadakoztak” értem. Amúgy naponta jártunk a Szinyei Merse utcai pártalapszervezetbe. Az azzal szemben lévő házban laktak a későbbi feleségem és a testvérei meg az édesanyjuk. Ez a ház egy abszolút proliház volt. Tafler-háznak nevezték, ahol ötszáz ember lakott nyolcvan lakásban. Tulajdonképpen először a Mutter, vagyis a négy testvér édesanyja járt át a pártba. Egyszer csak kiderült, hogy van három lánya, ami a srácok között nagy lehetőséget jelentett. Egyszer meghívtuk őket, hogy nézzék meg, itt milyen multságok vannak. Egyszóval beszerveztük őket.

Ekkortól kezdtem el udvarolgatni a feleségemnek. Körülbelül két év után a Mutter azt mondta: „Rendezzétek le! Se ő ne tartson fel téged, se te őt!”. Mondtam Klárának, házasodjunk össze! 1950-ben meg is volt az esküvőnk. A hatodik kerületi előjáróságon volt a ceremónia. Az egész külker osztály ott volt az esküvőnkön, és még sokan mások is a baráti körömből.

A feleségem nem zsidó származású. De kettőnk között nem volt gond abból, hogy én zsidó vagyok, ő meg nem. Az én családomnál némiképp... Ott is csak annyi volt, hogy a fiúgyerekhez a szülők jobban ragaszkodnak, mint a lánygyerekhez. Ha egy lányt elvisznek, akkor vigyék. Egy fiú viszont kereső is, meg egyáltalán! Elsősorban a nagyanyám volt oda, és amit a nagyanyám csinált vagy mondott, ugyanazt csinálta anyám is, ha egyetértett vele, ha nem. El se jöttek az esküvőnkre, és csak akkor ismerkedtek meg a Klarával, amikor a nagyobbik fiam megszületett, 1952-ben. Nem fogadták később rosszul, és menyüknek tekintették. A nagyanyám ellenzése azért is volt – dacára annak, hogy nem ismerték Klárát –, merthogy a „Tafler-ház”. „A Tafler-házból nősülsz?” – kérdezte elítélően. Ez a ház amúgy nagyon érdekes volt: a földszinten az abszolút lumpenprolik laktak. Az első emeleten már nem annyira. A második emeleten – nem azért, mert a Klaráék is ott laktak – lakott a becsülhető melósréteg. De hát az öreganyám nem tett ilyen különbséget! A Tafler-ház, az Tafler-ház. Az igaz, ha valahol késeltek vagy betörtek, akkor olyan razziák voltak ott, hogy csak na! Minden betörőt meg rablót ott kerestek elsősorban.

Az esküvőnket úgy kellett megoldani, hogy két nagy csoportban hívtunk vendégeket. Egyszer a kollégák jöttek, utána a másik csoportban a rokonság jött. A lakásban tartottuk meg, ahonnan minden ki lett hordva. Csak az asztalok és a székek maradtak benn. Persze a szomszédok is adtak székeket, asztalokat, hogy a sokaság elférjen.

Egyszer csak eljött 1950 ősze, amikor már aktuális lett a bevonulásom. A NIKEX-nél négy embert kértek a HM-től [Honvédelmi Minisztérium], hogy mentsenek föl, vagy legalábbis halasztást kapjunk minimum egy évre a bevonulás alól. Azon kezdtem el spekulálni, hogy jó, jó, most fölmentenek, de mi lesz egy év múlva? Akkor egy év múlva fogok újból bevonulni? Egyelőre jártam az iskolába, miközben minden haverom, akikkel együtt voltam melósgyerek, mind bevonult, és fűzték az agyamat, hogy „Gyere te is! Mit vacakolsz? Ott vagyunk a tiszti iskolán, ami hat hónapos. Ráadásul neked van előképzettséged, iskolád a külkerből, ami biztos előny. Akkor felavatnak tisztnak, és nem leszel kiskatona. Felavatnak, és akkor szerelsz le, amikor akarsz.” Elgondolkoztam... hoppá! Jelentkeztem, és bevonultam.

Elvégeztem a tiszti iskolát. A végén nem alhadnagynak, nem hadnagynak, hanem főhadnagynak avattak. A Kilián Laktanyába jártam. Kevés gyakorlat volt, valami menetelés, kevés lövészet, ilyesmi. Olyan gyorsan ment ez is, hogy 1950 novemberében kezdtem, és már 1951. március-

áprilisban avattak. Miután felavattak tisztnek, lehelyeztek Tatára, a Páncélos Tiszti Iskolába, ahol tanszékvezető-helyettes lettem a társadalomtudományi tanszéken. Közben az alapszakom maradt a politikai gazdaságtan, és így politikai gazdaságtant tanítottam elsősorban. Később leköltöztünk Tatára, és ezután születtek a gyerekeink is: 1952-ben Péter és 1954-ben Tamás. A feleségem a tatai DISZ-nél volt titkár, majd később a tatai tanácsnál vállalt állást, ahol személyzetis [lásd: „személyzetis”] volt.

1955-ben jöttünk fel Tatáról, és a Katonai Politikai Akadémiára kerültem [Petőfi Sándor Katonai Politikai Akadémia –1948-ban alakult a Honvéd Kossuth Akadémia keretein belül működött Nevelő Tiszti Tanfolyam felhasználásával. Neve először Honvéd Petőfi Nevelőtisztképző Akadémia, 1949. márciustól Honvéd Petőfi Akadémia, 1949. októbertől Honvéd Petőfi Politikai Tisztképző Intézet. Feladata kezdetben a nevelőtisztek, 1949-től a politikai tisztek képzése volt. 1956. december 11-én beolvadt a Zrínyi Miklós Katonai Akadémiába. Egyik forrásunk [/www.zmne.hu/Forum/98apr/muzeum.htm/](http://www.zmne.hu/Forum/98apr/muzeum.htm/) szerint neve ekkor Petőfi Sándor Katonai Politikai Akadémia volt. – A szerk.]. Ez továbbképzés volt politikai gazdaságtan és hasonló tárgyakból. Mindennap hazajártam. Reggel bementem, este hazajöttem. Ott voltam az Akadémián, amikor a forradalom kitört, 1956-ban [lásd: 1956-os forradalom]. Már előzőleg lehetett tudni az újságokból, a közhangulatból, hogy fölrótták a pártnak a sok elkövetett hibát, a terrorista cselekményeket, pereket. Mi is kivonultunk tüntetni a Bem térre még huszonharmadikán, napközben, de azt nem gondoltuk, hogy ebből forradalmat kell csinálni, csak bizonyos dolgokon változtatni kellene. Hazajöttem. Este lementünk sétálni. Igen, október huszonharmadikán este, a feleségem és én. Amikor elérkeztünk a Bajcsy-Zsilinszky út sarkára, egy nagy tömeg jött velünk szemben. Kiáltoztak, hogy „megyünk a Rádióhoz”. Akkor valaki a tömegből, illetve többen is kiváltak, és a Sztálin útjelző táblákat szedték le a falakról [Az 1877-ben elkészült és 1885-ig Sugárútnak nevezett Andrássy utat (amely a Bajcsy-Zsilinszky útnál kezdődik) 1949/50 és 1956 között Sztálin útnak, 1956 októberétől Magyar Ifjúság útjának, 1957-től 1990-ig Népköztársaság útjának hívták. 1990 óta ismét Andrássy út. – A szerk.]. Mi meg csak néztük a dolgokat. Egyszer csak a hátunk mögül lövések dördültek el, de nem láttuk, hogy ki lő. Biztos az Erzsébet térnél [akkor: Engels tér] megtámadták a kapitányságot – gondoltuk. Itt volt akkor az Országos és a Budapesti [Rendőri] Főkapitányság is. Ekkor gyorsan hazamentünk.

A honvédségnél van egy fontos elv. Ha úgynevezett rendkívüli esemény van az utcákon, akkor be kell vonulni az alakulathoz. Akárhol vagy, indulni kell, és kész. Ha vidéken lettem volna, akkor is el kellett volna indulni vissza, Pestre, és be az alakulathoz. Természetesen bementem az Akadémiára. Mi mindnyájan benn voltunk, de sehova sem mentünk. Az ottani parancsnok kijelölt nyolc embert, ami azt jelentette, hogy az Akadémia minden oldalára két-két ember jutott. Föl voltunk fegyverkezve, de nem csináltunk semmit, és nem is gondoltuk, hogy közbe kellene avatkoznunk valamibe. Mi nem lőttünk senkire se, és ránk se lőttek.

Egyszer tesztelték a felkelők az Akadémiát. Jött egy páncélozott autó, amire rá volt írva, hogy felkelők. Arra voltak kíváncsiak, hogy az Akadémia tisztjei kihez álltak. Ha lövünk rájuk, mert az van kiírva, hogy felkelők, akkor nem velük vagyunk. Ha nem lövünk rájuk, akkor ugyan nem biztos, hogy velük vagyunk, de mindenesetre jöhetnek tárgyalni. Nem lőttek rájuk, de amikor már mentek volna vissza, akkor az egyik fa mögül az egyik tiszt kézigránátot dobott a kocsira alá. Az rögtön föl is robbant, a bent ülők mind kiborultak a kocsiból. Senki nem halt meg, sebesült sem volt, egyszerűen csak kiborultak a kocsiból. És akkor azok, akik akkor kint voltak tisztek, elkapták

ezeket. Nem bántották őket, csak behozták kihallgatásra. Innen tudom – bár én a kihallgatáson nem voltam ott –, hogy semmit nem akartak, csak azért jöttek, mert azt akarták tudni, hogy az Akadémia hol áll... El is engedték ezeket. Az Akadémia semelyik oldalán sem állt. Mi ott csendben voltunk, folyamatosan, semmit sem csináltunk. Egy hétig haza sem jöttem.

Egy hét elteltével az Akadémián egyszer csak azt mondták: „Menjetek haza, és jelentkeztek a kerületi Kiegészítő Parancsnokságon!” Hazajöttem, és elkezdtem gondolkodni. Itt, az ötödik kerületben nem ismerek senkit. Fogalmam sincs az itteniekről. Én hatodik kerületinek éreztem magam, tehát elmentem a hatodik kerületi Kiegészítő Parancsnokságra. Ott valahogy káosz volt. Amikor mondtuk, hogy az Akadémiáról jöttünk, a Politikai Akadémiáról, nem tartottak ránk igényt. Hazajöttünk, és kész. Attól kezdve itthon voltam. Én már nem mentem vissza az Akadémiára. Később, amikor a szovjetek fegyveresen leverték a forradalmat, a rádión keresztül jött a felhívás, hogy akik az Akadémián tisztek, azok jelentkezzenek a munkahelyükön. Akkor én visszamentem az Akadémiára. Óriási nagygyűlés volt, hiszen rengetegen tanultak ott, legalább hatszázan vagy nyolcszázan. Akkor a HM-ből, aki kijött, eligazítást tartott, és mondhatom, hogy nem pocskondiázta a forradalmat vagy a forradalmárokat. Teljesen nyugodt volt. Arról beszélt, hogy a katonaság elképzelése szerint milyen lesz. Továbbá azt mondta, hogy aki akar, az most minden indoklás nélkül leszerelhet, mert nem lesz, csak egy kis hadsereg. Nálam az volt a döntő elhatározás lényege, hogy én nem akarok újból vidékre kerülni. Végre itt vagyok Pesten, s épphogy csak fölkerültem Tatárról. Igaz, hogy a lakásunk csak társbérlet volt, de a társbérletnek a nagyobbik része a mienk. Tőlünk is függ, hogy a társbérlettel hogy és mint jövünk ki. Ebből a megfontolásból úgy határoztam, hogy leszerелеk. Nem egy katona típusú ember vagyok. Tanultam, és tanítottam, tehát olyan mindegy, hogy ezt most katonaruhában teszem vagy nem. Nem volt semmi probléma, odamentem, és leszereltem. Kihúzták a nevem a listáról. Akkor már százados voltam, mert közben még előléptettek. Külföldre való elmenésre nem gondoltunk.

Ezek után mindenképpen munkát és pénzt kellett keresnem. Igaz, kéthavi fizetéssel engedtek el, ami azért jelentős pénz volt. Kétszer ötezer vagy hatezer forint. De már hamarabb el kell helyezkedni, mielőtt elfogyna. Mindenféle munkát vállaltam, kétkezi, fizikai munkát is. Dolgoztam a Szerszámgépgyárban esztergályosként, százhusz-százharminc százalékot tudtam teljesíteni két hét után. Azonban egyszer csak valakik elterjesztették, hogy ez az ember az Akadémiáról jött, politikai tiszt volt [Politikai tiszteket – komisszárokat – először az oroszországi polgárháború idején rendszeresítették a Vörös Hadseregben: a Vörös Hadseregben szolgálatot teljesítő volt cári tisztek mellé kirendelt, politikailag megbízható civil megbízottak voltak. Joguk volt a parancsnok intézkedéseit felülbírálni, vagy akár az illető leváltását kezdeményezni. A poszt állandósult. A komisszár-rendszert meghonosították a Magyar Néphadseregben is, zászlóaljtól felfelé minden egységben volt politikai tiszt. – A szerk.], és fenyegető üzeneteket kaptam. Erre jobbnak láttam, ha nem maradok ott, és eljöttem onnan két vagy három hét után. Pedig jó munka volt, és szerettem is ott dolgozni.

Ezek után jött az énekesi pályafutásom. Tulajdonképpen még a hatodik kerületből és az ottani pártszervezetből, illetve annak az ismeretségi köréből nagyon jóban voltam Garai Imrével, és haláláig barátok voltunk [Garai Imre (1905–1969) – táncdalszerző. Négy évig Franciaországban élt. Dalait először párizsi kabarékban énekelték. Hazatérése után két operett („Hajrá Hollywood”; „Kétszínű szerelem”) és több mint ötszáz táncdala révén vált ismertté (MÉL). – A szerk.]. Ő volt az egyik legnagyobb slágerszerző, az „Apu hogy megy be az a nagy elefánt?” című slágert is ő írta. Át

szoktam menni hozzá, és beszélgettünk. Ő elkezdte mondani, hogy „Ne viccelj! Te színészgyerek voltál! Színházban és más színpadon is dolgoztál. Menj el a Turán Lászlóhoz!” [Turán László (1917–1984) – zongoraművész. Ezrével komponálta, hangszerelte, átdolgozta a mindennapi népszerű zenei szükségletet kielégítő alkotásokat (MÉL). – A szerk.] Turán László az egyik legjobb zongoraművész volt. De ő tanította az összes énekest. A legjobbakat is, kivétel nélkül. Ő korrepetálta, ő tanította őket. „Itt lakik, az Izabella utcában, menj el oda, és ha jónak talál, akkor foglalkozik veled, ha nem talál jónak, úgyse fog tanítani.” Na jó. Elmentem a Turánhoz, mondtam, hogy a Garai Imre küldött: „Hallgasson meg, Tanár úr!” Egyelőre ismerkedtünk, éneklés nélkül. Igent mondott. A legelső szám, amit betanított, a „Nekünk találkozni kellett!” [Bágya András szerzeménye. Bágya András (1911–1992) – zeneszerző, színpadi művekhez és filmekhez írt zenét, több operett és számtalan táncdal szerzője. – A szerk.]. Tőle tanultam meg, hogyan kell magyarul énekelni, mint ahogy most rengetegen nem. Ott voltam az élvonalban, de sztár nem lettem, ezért, azért, amazért, de hát végül is egy ideig ebből éltem.

Egyből kaptam előadói engedélyt, és rendes előadó-művészi működési engedéllyel dolgoztam. Vizsgázni kellett a zenész szakszervezetnél és az ORI-ban is [Országos Hangversenyrendező Iroda]. Ők szervezték az úgynevezett nagy műsorokat, és be lehetett jutni oda is. Ott megismerték az embert, és kiküldték a meghívásokat. Telefonáltak vagy írtak. Ott úgy volt, hogy az énekesek, szövegírók, táncdalszerzők az egész délelőttjüket ott töltötték. Az ORI-nak volt egy klubhelyisége a földszinten, és várták a befutó munkákat. Gyakorlatilag mindig mindent tudtunk. A szervezők is tudták fönny az emeleten, hogyha például az Angyalosit keresik vagy a Kordát, akkor csak le kell menni, és szólni, hogy jöjjenek föl, és kiközvetítik. Mindenütt felléptem. A Zeneakadémián is többször. Volt, amikor csak az ötödik kerületben. Ott annyira szerettek, hogy hat helyen is dolgoztam egyszerre. Vendéglátóhelyeken is gyakran léptem fel. Egyedülálló művészemberként is, ugyanúgy jött utánam óriási slepp, mint ahogy ma mennek a zenekarok után. Anyagilag bizonytalan volt a fellépésszám miatt, de jó volt. Ez a periódus 1961-ig tartott.

Ekkor már szerettem volna egy stabil állást. A tiszti házakba is hívtak föllépni, ezekben még mint tisztet ismertek. Pláne azok, akik voltak az Akadémián, és még tanítottam őket. A budapesti Tiszti Ház két különböző helyen volt. A Stefánia úton [akkor: Népstadion út] volt a nyári, és a Váci utca 38. alatt működött a téli. Egyszer ők kerestek meg, hogy a kulturális osztályon szükségük lenne egy emberre, aki programokat szervez és ellenőriz. 1961-ben oda is kerültem. A Tiszti Ház maga egy központi kulturális intézmény volt, de minden megyében, nagyvárosban volt egy-egy tiszti ház.

Nálunk volt például nőklub, nyugdíjasok klubja, ifjúsági klub. Magam szorgalmaztam, hogy én foglalkozzam az ifjúsági klubbal az egyéb kulturális munka mellett. Ez indult körülbelül tizenkét-húsz fővel, és a végén négyszáz fős klub lett. Ez azért alakult így, mert akik odajártak, elvitték a jó híret a többi polgári alkalmazott gyerekei körébe. A honvédségi lakótelepeken a gyerekek ismerték egymást, és összejöttek a klubunkban is. Aki egyszer eljött, az minden pénteken visszajött már. Végeredményben egy héten egyszer az ifjúságnak volt egy jó programja nálunk, amit szerettek is. Ez nem érintette ugyanakkor az egyéb szombati vagy vasárnapi programokat. Később ezek táncestékké alakultak. A korábbi énekesi kapcsolataim révén egy igen jó nagyzenekart szerződtettem, amely évtizedekig dolgozott nálunk. Énekeseket is szerződtettem mindig. Sok mai ember, akik most már ötven- vagy ötvenegynéhány évesek, az életük egyik legszebb részének tartották ezt a klubot és az ott szerzett élményeket. Ha találkozunk, akkor az a természetes, hogy a „Hogy vagy?” és „Mit csinálsz?”-on kívül azt is mondják, hogy „Emlékszel

még?”, és akkor jön az ifjúsági klub rengeteg csodálatos emléke, eseménye.

1961-től 1971-ig dolgoztam itt. 1971-ben, amikor már úgy éreztem, hogy sok újdonság már nem tőlem függ, s megcsináltam, amit lehetett, találkoztam egy régi ismerőssel még katonatiszt koromból, Perlai Bélával. Béla, akkoriban már vezette az általa megalapított első Pályaválasztási Tanácsadó Intézetet Magyarországon. A Munkaügyi Minisztérium szorgalmazta, hogy minden megyében legyen ilyen intézet, és ehhez kellett egy országos szervezet, amely irányítja a maga területi rendszerét. Ezért több új munkatársra volt szükség, és így kerültem oda én is. Hamar fölvettek. Propagandaosztály-vezető lettem. A rádió, a sajtó, a tévé a mi témáinkban mind hozzám tartozott. Akik az országban bárhol szakmát vagy továbbtanulási lehetőséget kerestek, azok a megyei vagy városi Pályaválasztási Tanácsadó Intézetekhez fordulhattak. A gyerekek a szülőkkel keresték fel az intézeteket. Mi mint Országos Pályaválasztási Tanácsadó Intézet közvetlen tanácsadással nem foglalkoztunk. Mi tartalmi, módszertani központja voltunk a különböző intézeteknek.

Foglalkozni kellett viszont a különböző társadalmi csoportokkal, amelyek a pályaválasztásban érdekeltek voltak. Meg kellett különböztetni a munka szempontjából a gyerekeket, a szülőket és az iskolákat. Ebben a három körben folyt a pályaválasztási tanácsadás. Ekkortól és a mi kezdeményezésünkre neveztek ki az iskoláknál pályaválasztási felelőst. A szaktanári munka mellett még a pályaválasztással is kellett foglalkozniuk. Ezeket az embereket a tanácsadó intézetek ellátták módszertani elvekkel, de nem kötötték meg a kezüket, hanem csak irányokat mutattak. Továbbképzéseket tartottunk számukra és más szakemberek számára is. A központi intézmények és a megyei intézmények is úgy épültek fel, hogy volt egy pedagógiai-pszichológiai csoportjuk, amelyben csak pedagógusok és pszichológusok dolgoztak. Volt közgazdasági csoport, mert ismerni kellett az adott területhez tartozó elhelyezkedési lehetőségeket. Ők az üzemekkel tartották a kapcsolatot. Részben azért, hogy tudják az üzemi igényt, másrészt, hogy akik odakerültek a különböző üzemekbe, azok beilleszkedését is nyomon követhessék. Tehát az adott közegbe való beilleszkedést segítették. Végezetül mindegyik helyen a propaganda volt nagyon fontos. A szakterületeknek ugyanis propagandát kellett csinálni a szülők és a gyerekek felé is. Ám a gyerekeken belül mást a hat-tizenkét éveseknek és mást a tizenkét-tizenennyolc éveseknek.

Az intézet munkatársai nagyon részletes és lényeges információkat gyűjtöttek be a tanulókról, hogy mindinkább a képességeiknek és a lehetőségeiknek megfelelően tudjanak ajánlani bármilyen szakmát. Könyveket adtunk ki a pályaválasztás témaköreiből. Filmeket készítettünk. Egy részének forgatókönyvírója voltam, és én szerveztem meg a különböző szakmákról, témákról szóló folyamatokat, amiket filmen lehetett földolgozni. Voltak témák, amik csak a szakembereknek szóltak, és voltak olyan témák, amik a szakembereken belül is elsősorban a pedagógusoknak, pszichológusoknak, míg más témák csak közgazdászoknak szóltak. 1988-ig dolgoztam itt. Magát az intézetet ide-oda szervezték át. Amikor ez már rendszerré vált, akkor a Munkaügyi Minisztérium azt gondolta, hogy miután e tevékenység a pedagógusok körében folyik, kerüljön a Művelődési Minisztériumhoz. Ekkor szervezték át az OPI-ba, az Országos Pedagógiai Intézetbe. Végül innen mentem nyugdíjba.

A feleségem egész életében dolgozott. Amikor följöttünk Tatáról Budapestre, akkor az első kerületi tanácshoz került. Miközben itt dolgozott, közgazdasági technikumban érettségizett, és utána jelentkezett az ELTE-re, a jogász karra. Miközben az ELTE-n dolgozott először revizorként, majd a

könyvelési osztály vezetőjeként, elvégezte a jogi egyetemet. Tizenöt évig volt itt. Innen bekerült a Parlamentbe, ahol a Költségvetési Osztály helyettes vezetője lett. Itt három évig dolgozott. Ezután a Nemzetközi Előkészítő Intézetbe ment, ahol gazdasági igazgató lett, és innen ment nyugdíjba.

A gyerekeim általános iskolát végeztek. A nagyobbik, aki 1952-ben született, szakács lett. Tulajdonképpen abból az elgondolásból, hogy ő mint csendesebb gyerek, jöjjön a Tiszti Házba. Megbeszéltem a főnökkel, aki mondta: „Jó, föl vesszük szakácsnak.” Ott kitanulta a szakácsságot. Egy rövid ideig csinálta, de aztán más pályára ment. Most már nagyon régóta a zöldség-gyümölcs kereskedelemben dolgozik. Egy nagy, százhusz négyzetméteres boltja van. Van egy fia is, aki most lesz huszonhét éves. De attól, akitől a fia van, már korán elvált.

A kisebbik fiam kilencéves korától sportoló lett. Előbb azt gondoltuk, hogy balettos lesz. El is vittük az Állami Balettintézetbe. Mindent kitűnőnek találtak, felépítésre, ritmusra. Egy problémájuk azonban volt, hogy a térdkalácsa nagyobb a kelleténél, így nem tudták rögtön fölvenni. Mondták, hogy vigyük el tornázni. Beszéljük meg az edzővel, hogy mi van. Úgy kell dolgoztatni, hogy a lába hozzá nőjön a térdéhez. A többi részt kell nagyobbra edzeni. Már egyik hónapról a másik hónapra istenítették a gyereket mint kezdő tornászt. Olyanokat megcsinált, hogy csak csodálkoztak. Az ottani dicsérek meg a sikeresség a gyereket magát is oda juttatták, hogy ő tornász lesz. Akkor azt gondoltuk, jó, nem lesz balettos, lesz tornász. Aztán ő is elérkezett a szakmatanuláshoz. Valami olyasmit kellett keresni, ami jó a felépítéséhez és a tornához is. Akkor a Spartacusnál az edzők és a főedző is egyetértett abban, hogy legyen asztalos. Én találtam egy céget Újpesten, ahol minden további nélkül föl vették. Ő meg nagyon büszke volt a leendő szakmájára, és irtózatosan élvezte. Közben egész felnőttkoráig tornázott. De végül is ő artista lett. Ebből is éltek hosszabb ideig a feleségével. Bejárták a világot. Angolul, németül, olaszul beszél. Most Cambridge-ben élnek, ahol a fiam építésvezetőként dolgozik. Egy gyerekük van, aki most huszonkét éves, és egyetemre jár.

A mi gyerekeink tudják, hogy ők is zsidó származásúak, illetve, hogy fél zsidó származásúak. Ez azt jelenti náluk, hogyha a zsidókat valahogy bántják vagy bántanák, akár csak szóban, akkor ugatnak. A zsidóságukat azonban nem élik át. Nem volt ilyen itthon. A kereszténységet se élik át, mert ilyen se volt. Tehát semmiféle vallási kötöttségük nincs. Csak azokat az ünnepeket tartottuk meg, amiket mindenki más. Karácsony, húsvét és a nemzeti ünnepek. Az ünnepekről inkább az iskolában tanultak. Volt az alkotmány ünnepe [Augusztus 20. – ez a nap a második világháború előtt Szent István napja volt (István napját 1083-ban tette az egyház augusztus 20-ára, majd hagyományosan ezen a napon volt a Szent István napi körmenet). 1948-ban megpróbálkoztak az „új kenyér” ünnepével (nem volt teljesen új elképzelés: aratóünnepnek mindig is voltak augusztus végén, a 19. század végén kormányzati akarattal próbálták intézményesíteni ezeket, hogy a háborgó parasztokat sztrájkok helyett inkább ünneplésre buzdítsák), majd 1949-től az új alkotmányt ünneplendő, hivatalosan az „alkotmány napját” vagy „az alkotmány évfordulóját” ünnepelték. Ezzel tulajdonképpen az új kenyér ünnepe megszűnt (bár az alkotmány napi ceremóniákról nem hiányozhatott a nemzeti színű szalaggal átkötött friss kenyér). A hetvenes-nyolcvanas években az új kenyér, ill. az alkotmány ünnepe elnevezés mellett újból megjelent István király neve is, elsősorban mint az államalapítóé. 1990 után ismét Szent István személye kapott jelentőséget. – A szerk.], november hetedike [A Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulója, amely a legnagyobb állami ünnepnek számított a Szovjetunióban. Magyarországon 1988-ig volt munkaszüneti nap. – A szerk.] és május elseje. A május elsejénél az volt a fontos, hogy én valamikori melós voltam, és ők is melósok lettek, tehát ezt mindig megünnepeltük szépen.

Felvonultunk. A KISZ-be nem léptek be. Nem foglalkoztak vele.

A gyerekeink gyakorlatilag ugyanolyan felfogásúak, mint mi, anélkül, hogy ezt rájuk erőltettük volna. Ők ugyanolyan természetes módon tették magukévá a baloldaliságot, mint ahogy naponta eszünk. Ezt is ilyen általánosan említem, mert nem a kommunistaságot, nem a szociáldemokratságot, sem bármelyik pártot nem erőltettük, de ők is baloldali gondolkodású emberek lettek.

A zsidóság az életemben valójában nincs jelen olyan mértékben, mint általában azoknál, akik megőrizték a buzgó vallásosságukat, zsidóságukat. A zsidó tudat azonban a magam identitásának komoly része. Önálló életvitelben a zsidó vallási rítusok nincsenek jelen. Ettől függetlenül én zsidónak tartom magam.

Elég sokára jártam először külföldön. A feleségem sokkal hamarabb ment, ő a testvéreivel utazott ide-oda. Nem voltunk anyagiakban úgy elengedve, hogy külföldre ketten mehettünk volna. De Magyarországon mindenütt voltam. Elsősorban még a második világháború előtt mint gyerekszínész. Minden nagyvárost többszörösen bejártunk. Balaton és környéke főleg nyáron, amikor a fellépésekkel rengeteg helyre utaztunk. Később a családdal minden nyáron a Balatonhoz mentünk. „Nekünk a Balaton volt a Riviéra” – ahogy a nóta mondja. 1974 óta nekünk is van víkendházunk Balatonudvariban. Most is minden évben lemegyünk, és két hónapig ott nyaralunk. Szépen tartjuk a kertet, és nagyon szeretünk ott lenni. Később bejártuk Európát. Sok helyen voltunk, sőt kétszer is elmentünk Izraelbe, 1994-ben és 1998-ban.

Érdekes módon bennem megvolt már tizenéves koromtól – aztán felnőttként pláne –, hogy életemben egyszer el kellene menni Amerikába meg Izraelbe. Egyszer azután úgy jött ki, hogy elmentünk Izraelbe egy turistacsoporttal. Aztán 1998-ban újból, mert a nagybátyám felesége és a fia kiköltözött Izraelbe, és ott éltek. Meghívtak magukhoz. Csodálatos két hét volt! Teljesen másképp mutatták be az országot, mint azt korábban láttuk, és vittek ide-oda. Sok helyre elmentünk, ahol korábban még nem voltunk. Sok emberrel találkoztunk, új ismeretségek alakultak, s láttuk a valódi életet. Az sosem merült fel bennünk, egy kicsit sem, hogy ott kellene élnünk. Nem, semmiképpen sem. Semmi okunk nem volt rá. Ami egzisztenciát itthon kialakítottunk, az itt jó volt. Amúgy kezdettől fogva, a mai napig szolidáris vagyok Izraellel. Az én szememben és az én fejemben az izraelieknek helyük van ott. Ez visszamenőlegesen is így van. Mindkét népnek helye van ott. Ahol a zsidók vannak az ország területén, ott van minden. Van kultúra, van üzem, víz meg minden a világon. Óriási a különbség! Erre büszkék lehetnek.